

Groen wonen en allochtonen

Een literatuurverkenning

R.T. van Bruggen

Alterra-rapport 120

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2000

REFERAAT

R.T. v. Bruggen, 2000. *Groen wonen en allochtonen; een literatuurverkenning*. Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 120. 38 blz. 14 fig.; 1 tab.; 38 ref.

De positie van de allochtoonse inwoners van de Nederlandse steden belicht, met name wat betreft de specificiteit van woonwensen. Wat zijn de wensen van allochtonen ten aanzien van groen in de woonomgeving? Het betreft hier voornamelijk de zgn buiten-centrum milieus in de terminologie van de Nota Wonen. Wordt er bij nieuwbouw of herstructurering rekening gehouden met deze wensen en zo ja, op welke manier? Hoewel de woonwensen en huishoudenssamenstelling van allochtonen na verloop van tijd steeds meer overeen komen met die van autochtonen in een vergelijkbare sociaal-economische positie, zal van gehele assimilatie waarschijnlijk geen sprake zijn. De vraag komt aan de orde of een dergelijke ontwikkeling kan leiden tot specifieke eisen aan de woonmilieus, met name wat betreft de groenstructuren die daarmee samenhangen.

Trefwoorden: allochtonen, groen wonen, herstructurering, naoorlogse woonwijken, woonwensen.

Foto omslag Naar Dolf Toussaint, in 'Stadsvernieuwing als laboratorium', Voorbeeldplan Vierde nota, 1990.

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door NLG 33,75 over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 120. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2000 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: postkamer@alterra.wag-ur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra is de fusie tussen het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN) en het Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC). De fusie is ingegaan op 1 januari 2000.

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	11
1.1 Probleemstelling	11
1.2 Gebruikte begrippen	12
2 Literatuur bewoners/allochtonen	13
2.1 Inleiding	13
2.2 Woonsituatie allochtonen	13
2.3 Woonwensen	14
2.4 Dynamiek	15
2.5 Woonstijlen	17
2.6 Openluchtrecreatie	17
2.7 Conclusie	19
3 Transformatie van naoorlogse woonmilieus	21
3.1 Ontwikkelingen en beleid	21
3.2 Naoorlogse woonmilieus: Wat, waar en hoeveel	21
3.3 Transformatie van naoorlogse woonmilieus	22
4 Literatuur naoorlogse woonmilieus	25
4.1 Inleiding	25
4.2 Projecten	26
4.3 Reis naar nieuw	29
4.4 Conclusie	30
5 Gesprekken	31
6 Conclusie	35
Literatuurg	37

Woord vooraf

Behoeftte aan ruimte kan nooit zonder meer beantwoord worden met het 'accomoderen' van pure groei, van meer van hetzelfde. Zeker het wonen is een vorm van ruimtegebruik die in sterke mate te maken heeft met schommelingen in maatschappelijk gedrag, inkomen, algemene economische toestand, woonvoorkeuren en leeftijd. Het zal niet verbazen dat dan ook het wonen onder planologen en bestuurders leidt tot de meest uiteenlopende vormen van verklarend en voorspellend onderzoek en tot uiteenlopende categorieën beleid: locatiebeleid, inkomensbeleid, duurzaamheidsbeleid, sociaal beleid, mobiliteitsbeleid, milieubeleid. Vormen van beleid die erop gericht zijn het maatschappelijk leven te sturen met behulp van een of andere vorm van regulering van het woongenot. Overheden die ingrijpen op dit terrein begeven zich op glad ijs. De onderbouwing van hun acties zal niet eenvoudig te leveren zijn. Hebben zij wel echt grip op al die moeilijk in te schatten veranderingsprocessen? Immers de gebouwde omgeving en 'de' consument veranderen 'van nature' en, daarmee samenhangend, verandert ook de wijze van besluitvorming over de inrichting van de leefomgeving.

Dit zijn enkele zinnen uit de inleiding bij de Catalogus Groen Wonen, uitgebracht in het kader van het project Groen Wonen. Dit project wordt door Alterra uitgevoerd in opdracht van de ministeries van VROM en LNV. Het heeft als doel om een forum te bieden voor het debat over de manier waarop het wonen kan worden vormgegeven, in een context waarin de stedelijke en de landelijke ruimte steeds meer met elkaar te maken krijgt. Met name de groene woonmilieus, dat wil zeggen het wonen buiten de stedelijke woonlocaties, krijgen daarbij de aandacht. In de literatuurstudie die voor u ligt wordt in het bijzonder de positie van de grote groep allochtoonse inwoners van de Nederlandse steden belicht, met name wat betreft de specificiteit van woonwensen. De meeste allochtonen wonen in de stad, en dan met name in de vier grote steden. Uit eerder onderzoek van Alterra is gebleken dat zij weinig gebruik maken van recreatiegebieden rond de steden. Hoe zit het met hun behoefte aan groen in de woonomgeving? Uitgaande van de verwachting dat deze groep, in vergelijking tot de autochtoonse bevolking, minder aandacht krijgt in de literatuur met betrekking tot de inrichting van de directe woonomgeving, heeft de opdrachtgever gevraagd om een literatuurverkenning te leveren over dit onderwerp. De verkenning is uitgevoerd door R.T. van Bruggen, studente aan de Rijksuniversiteit Groningen, faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, onder begeleiding van mw. drs. S. Heins (RUU/Nethur) en drs M. van Oostrom (Ministerie van VROM/DGVh).

De centrale vragen van de verkenning luiden:

- wat zijn de wensen van allochtonen ten aanzien van groen in de woonomgeving? Het betreft hier voornamelijk de zgn buiten-centrum milieus in de terminologie van de Nota Wonen.
- wordt er bij nieuwbouw of herstructurering rekening gehouden met deze wensen en zo ja, op welke manier?

De verkenning bevestigt de verwachting dat de woonwensen (en huishouden-samenstelling) van allochtonen na verloop van tijd steeds meer overeen zullen komen met die van autochtonen in een vergelijkbare sociaal-economische positie. Omdat

naar verwachting de demografische en economische inhaalslag de komende tientallen jaren echter nog niet zal worden voltooid, zal een groot deel van de allochtonen aangewezen blijven op goedkope huisvesting in de grote steden. Suburbanisatie zal niet op grote schaal optreden. De vraag komt aan de orde of een dergelijke ontwikkeling kan leiden tot specifieke eisen aan de woonmilieus, met name wat betreft de groenstructuren die daarmee samenhangen.

Ir J.F.Jonkhof
Projectleider Groen Wonen
Alterra
Team Stad-Land Relaties

Samenvatting

Met het verschijnen van de Nota Wonen is de aandacht gevestigd op de toenemende ruimtebehoefte voor het wonen. Ook de kwaliteit van de woonomgeving komt aan de orde. Koopkrachtige huishoudens verruilen de stad voor een omgeving waar hun woonwensen wél geacomodeerd kunnen worden. De overheid wil deze ontwikkeling tegengaan. Het beleid is er dan ook op gericht om aantrekkelijke stedelijke woonmilieus te creëren, en daarmee de grens tussen stad en platteland, en de heterogeniteit van de stedelijke bevolking te waarborgen. De herstructurering die in veel steden plaatsvindt is een mogelijkheid voor het creëren van deze woonmilieus.

Allochtonen vormen een groot (en toenemend) deel van de (Rand)stedelijke bevolking. Veel allochtonen wonen in naoorlogse wijken, en het is juist in deze naoorlogse woongebieden waar herstructurering plaatsvindt. De naoorlogse woonwijken zijn vaak relatief groen, en bij de herstructurering wordt ook het omgevingsgroen opnieuw ingericht. Bij de herinrichting van de woonomgeving wordt meestal uitgegaan van gangbare methodes, zoals het vervangen van hoogbouw en openbaar groen door eengezinswoningen met eigen tuin. Bewoners worden geraadpleegd via bewoners- en inspraakbijeenkomsten. Of er bij allochtonen specifieke behoeftes bestaan ten aanzien van de inrichting van de woonomgeving en het omgevingsgroen, komt met een dergelijke aanpak niet naar voren.

De volgende vragen komen in het rapport aan de orde:

- A. Wat zijn de wensen van allochtonen ten aanzien van de inrichting van de woonomgeving en van groen in de buurt?
- B. In hoeverre kan een herstructureringsproject tegemoet komen aan specifieke leefwijzen die kenmerkend zijn voor specifieke doelgroepen, als bijvoorbeeld allochtonen?
- C. Welke kennis ten aanzien van allochtonen, groen en transformaties van stedelijke woonmilieus ontbreekt/ is gewenst?

Woonwensen van allochtonen zijn reeds onderzocht, met als voornaamste uitkomst de behoefte aan een specifieke woningplattegrond (met bijvoorbeeld een gesloten keuken). Over recreatie van allochtonen is ook het een en ander bekend. Het blijkt dat veel allochtonen voor hun vrijetijdsbesteding vooral gebruik maken van voorzieningen en parken in de stad, en (in tegenstelling tot autochtone Nederlanders) nauwelijks natuurgebieden buiten de stad bezoeken.

Bij herstructureringsprojecten wordt soms aandacht besteed aan specifieke wensen die er bij de betrokken bevolkingsgroepen bestaan; voor allochtonen resulteert dit in die gevallen in een alternatieve woningplattegrond. De aanwezigheid van eventuele specifieke wensen is echter voornamelijk op lokale schaal onderzocht, en heeft geen

grotere reikwijdte dan het betreffende project. Bovendien betreft dit onderzoek vooral de inrichting van de woning; de woonomgeving komt hierbij niet aan bod.

Kennis over de wensen van allochtonen ten aanzien van de inrichting van de woonomgeving en het omgevingsgroen ontbreekt dus nagenoeg in de onderzochte literatuur. De vraag of meer kennis hierover gewenst is, kan op verschillende manieren worden beantwoord. In de conclusie komen drie visies aan bod:

1. Allochtonen zullen binnen afzienbare tijd volledig opgegaan zijn in de Nederlandse samenleving. Onderzoek naar specifieke behoeftes is dus niet nodig en ook niet gewenst.
2. Er zou bewust gebruik gemaakt moeten worden van allochtone architecten. Die zouden 'allochtone' cultuurelementen aan de gebouwde omgeving kunnen toevoegen.
3. Allochtonen zullen wel gedeeltelijk 'vernederlandsen', maar behouden ook voor een deel eigen gewoontes en specifieke wensen. Zij moeten zich, net als andere groepen in de samenleving, kunnen herkennen in de gebouwde omgeving en in het groen.

1 Inleiding

1.1 Probleemstelling

De meeste allochtonen wonen in de stad, en dan vooral in de vier grote steden. Uit onder andere het onderzoek van Jókövi [2000] blijkt dat zij weinig gebruik maken van recreatiegebieden rond de steden, maar hoe zit het met hun behoefte aan groen in de woonomgeving?

Hoewel de verwachting is dat de woonwensen (en huishoudenssamenstelling) van allochtonen na verloop van tijd steeds meer overeen zullen komen met die van autochtonen in een vergelijkbare sociaal-economische positie, zal de demografische en economische inhaalslag de komende tientallen jaren nog niet worden voltooid. Verwacht kan dus worden, dat een groot deel van de allochtonen aangewezen blijft op goedkope huisvesting in de grote steden en dat suburbanisatie niet op grote schaal zal optreden. Bovendien zullen allochtonen een aanzienlijk en toenemend deel van de (Rand)stedelijke bevolking uitmaken.

Naoorlogse woonwijken staan sinds het eind van de jaren tachtig in de belangstelling vanwege de problemen in veel van die wijken: slechte kwaliteit van de woningen, verloedering van de woonomgeving en ook sociale problemen. In veel naoorlogse wijken wordt een deel van de oplossing in herstructureringsprojecten gezocht, door bijvoorbeeld sloop van flats en nieuwbouw van eengezinswoningen.

Het ligt voor de hand dat er bij herstructurering aandacht zou moeten worden besteed aan de wensen¹ van de huidige en toekomstige bewoners. In hoeverre dit ook daadwerkelijk gebeurt, is niet duidelijk. Aangezien allochtonen een van de belangrijkste bevolkingsgroepen in naoorlogse (flat)wijken vormen, en hun aandeel nog steeds toeneemt [NiDi, 1997], is het van belang om te weten of allochtonen specifieke wensen hebben ten aanzien van de woonomgeving en zo ja, welke. Ondanks de soms problematische positie van veel naoorlogse wijken biedt onder andere het groene karakter ervan ook mogelijkheden voor het scheppen van een aantrekkelijk woonmilieu.

Dit leidt tot de volgende centrale vragen:

- A. WAT ZIJN DE WENSEN VAN ALLOCHTONEN TEN AANZIEN VAN DE INRICHTING VAN DE WOONOMGEVING EN VAN GROEN IN DE BUURT?

¹ De term 'wensen' roept misschien de associatie op met een verlanglijstje, waaraan door anderen moet worden voldaan. Een villa in het bos, of desgewenst in de stad, spreekt veel mensen wel aan. Het moge duidelijk zijn dat het hier om concretere, realiseerbare wensen gaat, in de zin van het tegemoetkomen van ruimtelijke ordening en herstructurering aan specifieke behoeftes van verschillende groepen in de bevolking. In dit licht moet het gebruik van het woord wens(en) dan ook worden gezien.

- B. IN HOEVERRE KAN EEN HERSTRUCTURERINGSPROJECT TEGEMOET KOMEN AAN SPECIFIEKE LEEFWIJZEN DIE KENMERKEND ZIJN VOOR SPECIFIEKE DOELGROEPEN, ALS BIJVOORBEELD ALLOCHTONEN?
- C. WELKE KENNIS TEN AANZIEN VAN ALLOCHTONEN, GROEN EN TRANSFORMATIES VAN STEDELIJKE WOONMILIEUS ONTBREEKT/ IS GEWENST?

1.2 Gebruikte begrippen

Allochtonenen:

- Eerste generatie: mensen die zelf in het buitenland zijn geboren en van wie tenminste één van de ouders eveneens in het buitenland is geboren
- Tweede generatie: mensen die zelf in Nederland zijn geboren maar van wie beide ouders in het buitenland zijn geboren [NiDi, 1997]

Dit onderzoek heeft met name betrekking op allochtonen van Turkse en Marokkaanse afkomst, omdat zij de meest omvangrijke allochtone bevolkingsgroepen zijn, voor een belangrijk deel in naoorlogse woonwijken gehuisvest zijn, en bovendien verwacht kan worden dat hun wensen ten aanzien van bijvoorbeeld recreatie en woonomgeving het meest afwijken van die van autochtone Nederlanders.

Woonmilieu:

- De woning en de woonomgeving tezamen. De indeling in woonmilieutypen is gebaseerd op de volgende kenmerken: Ligging, dichtheid, functiemenging, bouwperiode en inwonertal. Het naoorlogse etagemilieu kenmerkt zich bijvoorbeeld door een middelhoge bebouwingsdichtheid en weinig functiemenging, op woning- noch op wijkniveau. Daarnaast is de strokenbouw met flats en groenstroken typerend voor de naoorlogse woonmilieus die tot 1970 gebouwd werden. [Van Leeuwen & Elbersen, 1999, Milieutypen en transformatie, 1997]

2 Literatuur bewoners/allochtonen

2.1 Inleiding

De literatuur die de afgelopen vijftien jaar is verschenen over woonconsumenten en allochtonen, kan onderverdeeld worden naar een aantal onderwerpen.

In de tweede helft van de jaren tachtig werd er geschreven over allochtonen en huisvesting (Aelbers et al. [1991], Huitzing [1986], Van Kempen [1992], Priemus & van der Heijden [1996], Mik [1987], RaVo [1991], Vijgen & De Klerk [1986]), allochtonen en woonwensen (Franke & Singelenberg [1984], De Kuijer et al. [1993]), en allochtonen en naoorlogse woonwijken (Van Hoorn [1987]). In andere studies, over woonstijlen en woonwensen bijvoorbeeld, komen allochtonen slechts zijdelings ter sprake (Dieleman & Poulus [1992], Kempen [1994], Starmans & Hortulanus [1991]).

Ook verschenen er publicaties over de achterstandspositie van allochtonen, en cijfermatige prognoses over de aantallen migranten (WRR [1989], NiDi [1997], *Stadsvernieuwing en etnische minderheden* [1989]). Begin jaren negentig is er veel aandacht voor recreatie en groen in de stad, maar over allochtonen werd in dit verband weinig geschreven (De Vries & De Bruin [1993], De Boer & Visschedijk [1994], Jókövi & Schöne [1998]). Recentelijk staat het recreatiegedrag van allochtonen in de belangstelling (VAROR [1993], Hamelink [1997], Jókövi [2000]). De directe woonomgeving komt hierin echter nauwelijks aan de orde.

2.2 Woonsituatie allochtonen

Op 1 januari 1996 woonden er in Nederland 1,3 miljoen allochtonen van de eerste generatie (mensen die zelf in het buitenland zijn geboren en van wie tenminste één van de ouders eveneens in het buitenland is geboren), plus 0,4 miljoen allochtonen van de tweede generatie (mensen die zelf in Nederland zijn geboren maar van wie beide ouders in het buitenland zijn geboren). In 2015 zal het totale aantal allochtonen zijn toegenomen tot ca. 2,7 miljoen. Voor de verdeling naar herkomst, zie tabel 4.1.

Tabel 2.1 Allochtonen naar herkomst (beperkte definitie)[bron:NiDi 1997, p.100]

*1000	1996		2015	
	Eerste generatie	Tweede generatie	Eerste generatie	Tweede generatie
Turkije	167	96	184	171
Marokko	141	78	170	163
Suriname	179	71	232	124
Ned. Antillen+Aruba	56	12	65	26
Indonesië + voormalig Ned.-Indië	149	71	95	26
(Rijke) OESO-landen	295	46	379	68
Overige (arme) landen	298	57	767	235
Totaal	1284	430	1891	858

De huisvestingssituatie van allochtonen is nog niet gelijk aan die van autochtone Nederlanders, maar komt daar wel steeds meer mee overeen. Allochtonen wonen veel minder dan autochtonen in eengezinswoningen en meer in etage-, flat- en portiekwoningen. Een van de oorzaken is hun concentratie in de grote steden, waar eengezinswoningen weinig voorkomen. Mediterraneanen zijn oververtegenwoordigd in de vooroorlogse en vroeg-naoorlogse buurten, terwijl Surinamers en Antillianen juist vaak in woningen gebouwd na 1975 wonen [WRR, 1989].

Nog steeds woont een groot deel van de Turken en Marokkanen in de vooroorlogse wijken, maar het belang van de naoorlogse wijken neemt toe. Oorzaak van dit proces is onder andere de stadsvernieuwing in vooroorlogse wijken, waar veel allochtonen woonden. Bij sloop van woningen werden daar voornamelijk kleine woningen gebouwd, die niet geschikt waren voor (grote) allochtone gezinnen. In naoorlogse wijken waren grotere woningen wel voorhanden, en bovendien nog niet gerenoveerd en dus relatief goedkoop [Van Kempen, 1992].

Dit leidt tot het volgende beeld: In de wijken uit de jaren vijftig zijn Turken en Marokkanen sterk oververtegenwoordigd, maar ze wonen daar gespreid. In de wijken uit de jaren zestig daarentegen zijn deze bewonersgroepen ondervertegenwoordigd, maar wonen wel geconcentreerd. Surinamers en Antillianen wonen vooral in laat-naoorlogse wijken. Verder blijkt dat allochtonen vaker wonen in complexen met sociale problemen; vaak goedkope, niet-gerenoveerde etagewoningen uit de jaren vijftig of galerijflats uit de jaren zestig [Aelbers et al., 1991].

Uit een onderzoek naar segregatie in Rotterdam [Mik, 1987] blijkt dat er duidelijk sprake is van concentratie van Mediterraneanen, Surinamers en Antillianen in bepaalde buurten, maar volgens de auteur kan er in de Nederlandse situatie niet van getto's gesproken worden. Tussen 1972 en 1984 vindt er een toename plaats van het aandeel allochtonen in de tweede ring rond het stadscentrum.

In Priemus & van der Heijden [1996] ziet Van der Wouden ruimtelijke segregatie van etnische minderheden eerder als gevolg dan als oorzaak van sociaal-economische achterstand. Hij is dan ook van mening, dat alleen een geïntegreerd beleid een oplossing kan bieden. Verder pleit hij ervoor, de segregatieproblematiek op een groter schaalniveau dan de buurt te bekijken, namelijk op dat van de stad of de suburbane regio; de woningmarktprocessen spelen zich immers ook op deze schaal af.

2.3 Woonwensen

De Kuijer et al. [1993] onderzochten woonwensen van allochtonen, evenals segregatieverschijnselen in vijf (vooroorlogse) Rotterdamse stadsvernieuwingswijken. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat veel woningen te klein zijn voor een gemiddelde allochtone huishoudensgrootte van 4,3, en dat de woningplattegrond niet voldoet aan de cultuurspecifieke behoeftes van met name de Turkse bewoners. Die willen het liefst een woning waar mannen en vrouwen gescheiden van elkaar hun dagelijkse bezigheden kunnen uitoefenen, door middel van bijvoorbeeld het buitenaf bereikbaar zijn van woonkamer en keuken.

De ontwikkeling dat woonwensen van allochtonen vermoedelijk steeds meer die van autochtonen zullen benaderen, wordt hier ook genoemd. Toch is volgens De Kuijer de vrees van woningbeheerders voor een cultuurspecifieke woningindeling die op termijn zal leiden tot verhuurbaarheidsproblemen, ongegrond. De 'traditionele allochtone woningplattegrond' heeft namelijk dezelfde ingrediënten als die van een modern geïndividualiseerd huishouden. Zij noemen ook de wens van een eigen voordeur, die door sommige respondenten wordt geuit, zodat zij zelf kunnen worden aangesproken op het gedrag van hun kinderen en op rommel op straat [De Kuijer et al., 1993].

Franke & Singelenberg [1984] constateren dat er nauwelijks sprake is van cultureel-specifieke woonwensen; allochtonen zouden net als Nederlanders het liefst in een eengezinswoning wonen, en bij voorkeur in een 'nette buurt', waar ook veel autochtone Nederlanders wonen. Ook de Raad voor de Volkshuisvesting [RaVo, 1991] komt tot de conclusie dat "*de huisvestingssituatie van migranten in kwalitatieve zin steeds meer overeenkomt met die van autochtone Nederlanders in een vergelijkbare sociaal-economische positie*" [p.12]; deze positie is echter in veel gevallen niet rooskleurig. Er zouden, om aan de vraag naar betaalbare (en deels grote) woningen tegemoet te komen, een flink aantal woningen in de sociale huursector moeten worden bijgebouwd.

Huizing [1986] stelt dat de huisvestingssituatie van etnische minderheden in Nederland verbetering behoeft, maar dat deze veranderingen voor een deel 'vanzelf' tot stand zullen komen, als gevolg van grotere participatie van allochtonen in de maatschappij en meer inzicht in het Nederlandse woningmarktsysteem. Zij pleit voor een niet-discriminerend toewijzingssysteem van woningcorporaties en voor het betrekken van de bewoners bij stadsvernieuwing, om zo buurten beter leefbaar te maken.

2.4 Dynamiek

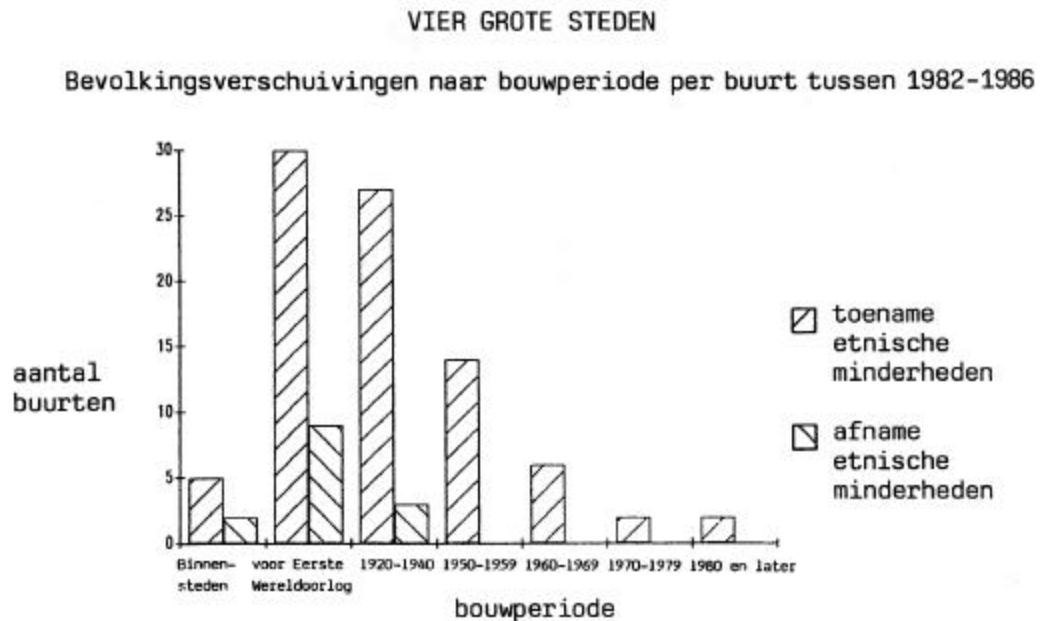
Vijgen & De Klerk [1986] hebben een onderzoek uitgevoerd naar woongeschiedenissen van migranten (Surinamers en Turken) in Eindhoven en Amsterdam. Zij constateren, dat er "*sprake is van een achterstandssituatie voor nieuwkomers, voor huishoudens met een laag inkomen en voor grote gezinnen – waarheden die gelden ongeacht herkomst, nationaliteit of huidskleur, maar waarvan in de praktijk de feitelijke slachtoffers vooral migranten zijn.*" [p.183]. Of er op den duur verbetering optreedt in deze situatie of dat de achterstand van blijvende aard zal zijn, is moeilijk te voorspellen.

Van Hoorn [1987] tenslotte, wijdt zijn onderzoek aan het verhuisproces van allochtonen naar de (vroeg-)naoorlogse wijken, de woontevredenheid van zowel de allochtone nieuwkomers als de oorspronkelijke wijkbewoners, de verhuisbewegingen die daardoor op gang komen, en de tolerantie van de verschillende groepen bewoners voor elkaar. Uit het onderzoek blijkt dat het voornaamste motief (voor Nederlandse bewoners) om te verhuizen de te kleine woning is, en het woningtype (portiekflats). Een minder grote rol speelt de woonomgeving. Ook blijkt de toenemende aanwezigheid van allochtonen ('Mediterranen') geen reden voor een grotere verhuisgeneigdheid. Huisvestingsbeleid waarbij allochtonen als 'probleem-

huishoudens' bij de toewijzing van een woning bewust over verschillende wijken worden verdeeld, wordt door de uitkomst van dit onderzoek dan ook niet gerechtvaardigd.

In *Stadsvernieuwing en etnische minderheden vier jaar later* wordt het profijt dat Turken, Marokkanen en Surinamers hebben van stadsvernieuwing vergeleken met dat van Nederlanders. Er wordt geconcludeerd dat het profijt dat allochtonen van de stadsvernieuwing hebben, afneemt naarmate de vernieuwingsvariant ingrijpender is. Ingrijpende renovatie blijkt vaker dan bij sloop en nieuwbouw profijt op te leveren voor alle bewoners van stadsvernieuwingsgebieden, ongeacht hun etniciteit. Dit omdat in het eerste geval bewoners tijdelijk worden uitgeplaatst en later in hun oude woning of buurt kunnen terugkeren; in het laatste geval komen de bewoners vaak in oudbouw terecht.

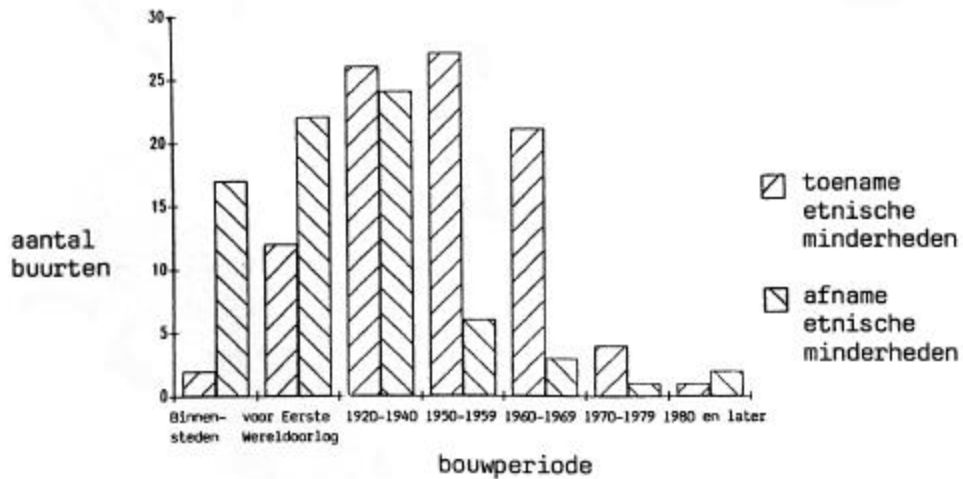
In figuur 2.2 en 2.3 worden de bevolkingsverschuivingen naar bouwperiode aangegeven.

Figuur 2.2 (Bron: *Stadsvernieuwing en etnische minderheden* (1989), p. 14)

MIDDELGROTE STEDEN

Bevolkingsverschuivingen naar bouwperiode per buurt tussen 1982-1986

Figuur 2.3 (Bron: *Stadsvernieuwing en etnische minderheden* (1989), p. 14)

2.5 Woonstijlen

In een onderzoek naar woonstijlen op portiekniveau [Starmans & Hortulanus, 1991] komt etniciteit slechts zijdelings aan de orde: Woonstijlen van allochtonen zijn heterogeen (het enige verschil was de grotere acceptatie van eventuele overlast van kleine kinderen door allochtonen). Wat betreft de woonsituatie en woonwensen van allochtonen (hier: Surinamers, Antillianen, Turken en Marokkanen) zijn twee aspecten van belang. Ten eerste het lage gemiddelde inkomen. Ten tweede de concentratie van deze bevolkingsgroepen in de vier grote steden. Hier kwamen in de jaren zeventig door suburbanisatie van de oorspronkelijke bewoners veel goedkope (sociale-)huurwoningen vrij, die door immigranten konden worden ingenomen.

Ook in de toekomst mag een grote vraag naar het goedkopere deel van de woningvoorraad worden verwacht [Dieleman & Poulus, 1992]. Kempen [1994] veronderstelt dat het verschil in woonwensen tussen allochtonen en autochtonen een tijdelijk verschijnsel is; allochtone jongeren zouden dezelfde voorkeuren hebben als autochtone Nederlanders in vergelijkbare sociaal-economische omstandigheden.

2.6 Openluchtrecreatie

De Vries & De Bruin [1993] onderzochten de relatie tussen ervaren restricties en feitelijk (openlucht)recreatiegedrag. Uitkomst hiervan was een indeling in vier typen recreanten: de vermoeiden, de onwilligen, de bedrijvigen en de tevreden. De indeling vond plaats op basis van de behoefte aan openluchtrecreatie, de mate waarin in die behoefte voorzien kon worden, en het soort recreatie dat werd beoefend.

Jókövi & Schöne [1998] onderzochten, met behulp van recreatiebeelden (tekeningen met impressies van de verschillende activiteiten), de wensen en de frequentie ten aanzien van elf verschillende vormen van openluchtrecreatie. Hier werden de respondenten in vijf categorieën ingedeeld. De populairste vormen van recreatie waren 'In de natuur genieten', 'De stad in en zich daar vermaken', 'Met anderen op het water of ijs', 'Gezellig samen met kinderen', en 'Op het platteland genieten'. Allochtonen vormden in beide studies geen afzonderlijke categorie, maar de vraag werpt zich op allochtonen niet zó'n heterogene bevolkingsgroep vormen, dat zij in één afzonderlijke categorie zouden kunnen worden ondergebracht.

De Boer & Visschedijk [1994] onderzochten het gebruik van binnen- en buitenstedelijk groen, en de samenhang van dat gebruik met verschillende wijktypen (centrumwijken, vooroorlogse wijken, vroeg-naoorlogse wijken (jaren '50/'60) en nieuwbouwwijken). Zij concluderen, dat binnen- en buitenstedelijk groen elkaar niet kunnen vervangen: beide hebben een verschillende functie in het openluchtrecreatiegedrag. Bewoners van vroeg-naoorlogse wijken blijken hun woonomgeving als groenrijker dan te beoordelen dan bijvoorbeeld bewoners van nieuwbouwwijken, hoewel het feitelijk aantal vierkante meters groen in nieuwbouwwijken hoger ligt. Bewoners van de jaren '50 /'60-wijken gebruiken het aanwezige groen ook vaker dan in andere wijktypen het geval is. Desondanks speelt de hoeveelheid groen bij de woningkeuze een ondergeschikte rol: de woning zelf en de ligging van de wijk bleken in dit opzicht belangrijker. Verder blijkt een meerderheid van de ondervraagden de voorkeur te geven aan groen verspreid over de hele stad boven de concentratie van groen in een paar parken.

De VAROR [1993] karakteriseert het recreatiegedrag van Turken en Marokkanen vergeleken met dat van Nederlanders als "*minder divers, groepsgericht, voornamelijk in de woonbuurt, de eigen stad en de stadsrand, veel minder sportief en natuur en landschap worden zelden bezocht*". In verhouding maken Turken en Marokkanen meer en intensiever gebruik van recreatievoorzieningen in de stad en van intensieve recreatiegebieden in de stadsrand, zoals speel- en ligweiden. Het is niet zo dat er behoefte is aan specifiek voor allochtonen ingerichte recreatiegebieden of parken; eerder aan een aanpassing van bestaande voorzieningen aan de verschillende wensen van allochtonen, zowel van de eerste als van de tweede generatie. Mensen willen graag meer 'gebruiksgroen' in plaats van 'kijkgroen', en het aanwezige groen is vaak te strak ingericht en biedt te weinig mogelijkheden voor een actief gebruik ervan. Voor de woonomgeving wenst men [p.10]:

- veilige woonstraten met bankjes en mogelijkheden om te spelen
- kleine groenperkjes, bosschages en parkjes in de directe woonomgeving
- in de parkjes beschutte plekken waar vrouwen onder elkaar kunnen zijn
- kleine perkjes voor de deur om buiten te kunnen zitten.

De wensen ten aanzien van de leefomgeving zoals die uit het onderzoek van Hamelink [1997] naar vrijetijdsbesteding van Turken in Enschede naar voren komen zijn: speelgelegenheden voor kinderen, onderhoud van het openbaar groen en het hondenpoepvrij houden van dit omgevingsgroen.

Het onderzoek van Jókövi [2000] bevestigt het bovenstaande. Concreet komt hieruit naar voren dat allochtonen (hier: Turken, Marokkanen en Surinamers) vooral

recreëren binnen de stad. Barbecuen in het park is een populaire bezigheid. Natuurgebieden en agrarisch gebied daarentegen worden niet bezocht. Verder blijken allochtonen, net als Nederlanders overigens, hun vrije tijd vrijwel uitsluitend in gezelschap van leden van dezelfde etnische groep door te brengen. Openluchtrecreatie fungeert dus niet als middel tot integratie.

2.7 Conclusie

Uit bovenstaande literatuur kunnen de volgende conclusies getrokken worden:

1. Een groot deel van de allochtonen in Nederland woont in (vroeg-)naoorlogse woonwijken, en binnen die wijken vooral in portiek- en galerijflats. Deze woningen zijn vaak relatief klein, zeker in verhouding tot de grotere huishoudensgrootte van Turken en Marokkanen. Dat de naoorlogse wijken over het algemeen relatief groen zijn, wordt positief gewaardeerd. De kwaliteit van dat groen laat echter vaak te wensen over.
2. (Openlucht)recreatie van allochtonen is duidelijk georiënteerd op de stad. Voorzieningen, waaronder parken en het groen in de directe woonomgeving, zouden aangepast moeten worden aan de behoeftes van allochtone recreanten, en veel meer dan nu het geval is een multicultureel karakter moeten krijgen.

3 Transformatie van naoorlogse woonmilieus

3.1 Ontwikkelingen en beleid

De directe woonomgeving wordt steeds belangrijker. Hierbij spelen onder andere ontwikkelingen als informatisering een rol, waarbij het van minder belang is om dicht bij werk en voorzieningen te wonen, als die ook elektronisch kunnen worden bereikt. Economische welvaart maakt dat de mogelijkheden om de wensen voor de woonomgeving te realiseren, sterk toeneemt. Deze wensen bestaan voor een groot deel van de bevolking uit ruimte, rust en groen [Nota Wonen, 2000].

Als aan de vraag naar ruimere woningen en een groene woonomgeving in de stad niet kan worden voldaan, gaan mensen elders op zoek naar de gewenste woning. *Nederland 2030 – Tussenbalans* [1997] noemt als gevolgen: Een sterke toename van het ruimtebeslag voor woningbouw, versnippering van natuur en landschap, toename van de (auto)mobilititeit; en een selectieve suburbanisatie, waardoor de sociaal-economisch 'minderbedeelden' in de stad achterblijven en het economisch draagvlak van stedelijke voorzieningen wordt uitgehold.

De overheid wil de woonwensen van burgers zo veel mogelijk honoreren, maar wil bovengenoemde ontwikkelingen tegengaan. Daarom is het beleid erop gericht om de vraag naar groene woonmilieus zo veel mogelijk in de steden te accommoderen. Transformatie van bestaande stedelijke buitencentrum-milieus biedt hiervoor kansen; ook in nieuwe uitleg zullen er aantrekkelijke groene woonmilieus moeten worden gecreëerd. [Nota Wonen, 2000].

Uit onderzoek van Heins & Van Dam [2000] blijkt dat de behoefte aan rust, ruimte en groen deels ook in de stad kan worden gerealiseerd. Een stedelijke omgeving biedt voor bewoners het voordeel dat werk en voorzieningen binnen handbereik aanwezig zijn.

3.2 Naoorlogse woonmilieus: Wat, waar en hoeveel

In de *Woonverkenningen – Wonen in 2030* (hierna *Wonen in 2030*) wordt een typologie van woonmilieus gegeven. Deze typologie is geënt op de ontwikkeling dat, nu er steeds minder sprake is van een kwantitatief woningtekort, de woonomgeving en de ligging van de woning steeds belangrijker worden. De typologie omvat vijf woonmilieus, met een onderverdeling, zodat uiteindelijk 17 verschillende woonmilieus onderscheiden kunnen worden. Deze vijf woonmilieus zijn:

- Centrum Stedelijk
- Centrum Dorps
- Buiten Centrum
- Randmilieu
- Landelijk Wonen

Het Buiten-Centrummilieu is onderverdeeld in zes milieus:

- Vooroorlogse etage
- Vooroorlogs grondgebonden
- Vooroorlogse herenhuisen
- Vooroorlogse tuindorpen
- Naoorlogse etage
- Naoorlogs grondgebonden

Van bovengenoemde milieus worden hier de naoorlogse woonmilieus besproken, en met name het naoorlogs etagemilieu. Dit woonmilieu bestaat voor een groot deel uit strokenbouw met flats (hoog- en/of middelhoogbouw) en half-openbare hoven, en ligt meestal in de tweede gordel rond het stadscentrum. De wijken hebben een eenzijdige woonbestemming en een voor de wijk afgestemd voorzieningsniveau, dat veelal verouderd is. De woningen in deze wijken zijn naar huidige maatstaven vaak klein en van slechte kwaliteit, en de kosten voor het beheer van de openbare ruimte zijn hoog. Verder is de bevolkingssamenstelling van deze wijken sterk veranderd.

Vroeg-naoorlogse wijken met middelhoogbouw zijn vaak sterk vergrijsd; in recentere hoogbouwwijken zijn jongeren (zowel alleenstaand als samenwonend) oververtegenwoordigd. Voor beide typen woonwijken geldt dat het aandeel werklozen en allochtonen is relatief hoog is, en het aandeel gezinnen met kinderen laag. [*Wonen in 2030*, 1997, RIGO, 1995] De combinatie van bovengenoemde factoren maakt dat het naoorlogs etagemilieu een zwakke positie heeft [*Woonverkenningen – Milieutypen en transformatie*, 1997].

3.3 Transformatie van naoorlogse woonmilieus

In de *Woonverkenningen – Milieutypen en transformatie* (hierna *Milieutypen en transformatie*) wordt een vooruitberekening gemaakt van de toekomstige vraag naar de verschillende milieus. Dit gebeurt aan de hand van drie (CPB-)scenario's [*Milieutypen en transformatie*, p.69]:

- Verdeeldheid: Stagnatie en segregatie
- Coördinatie: Duurzaamheid en Integratie
- Competitie: Dynamiek en marktwerking

De toekomst van het naoorlogse-etagemilieu is afhankelijk van het al dan niet plaatsvinden van herstructurering. Het scenario *Verdeeldheid* biedt in dit opzicht het slechtste toekomstperspectief; herstructurering vindt nauwelijks plaats, wat leidt tot een meer geïsoleerde ligging van deze wijken, een eenzijdiger wordende bevolkingssamenstelling en een afnemende functiemenging.

In de beide andere scenario's zal er waarschijnlijk sprake zijn van verdichting van die wijken, die gunstig liggen ten opzichte van stadscentrum of werklocaties. Ook zal het particulier woningbezit toenemen. Afhankelijk van de druk op de ruimte zal een deel van deze wijken in dit milieu mogelijk worden gesloopt en vervangen door nieuwe milieus. In het *Competitie*-scenario zullen deze ontwikkelingen op grotere schaal plaatsvinden dan bij het *Coördinatie*-scenario [*Milieutypen en transformatie*, 1997].

De Buiten-Centrummilieus (gebouwd tot 1970) vormen 23% van het woningbestand in Nederland (1,44 mln), en de totale toename van het aantal woningen in de Buiten-Centrummilieus, waar de naoorlogse woonmilieus deel van uitmaken, varieert van 16% in het Verdeeldheids-scenario (vooral door verdichting), tot een afname van 9% in het Coördinatie-scenario (door transformatie naar andere woonmilieus). Dit betekent dat deze woonmilieus in 2030 23% resp. 16% van het totale woningbestand zullen uitmaken (1,68 vs. 1,31 mln. woningen). Het Coördinatie-scenario neemt hierbij een middenpositie in [*Milieutypen en transformatie*, p.75].

Een groot deel van de huishoudens in de gestapelde naoorlogse wijken bestaat uit gezinnen met kinderen. Het aandeel werklozen en het aandeel buitenlanders is relatief hoog. In deze wijken is de verhuisgeneigdheid en de doorstroming hoog, onder andere door gevoelens van onveiligheid en ontevredenheid over de woonomgeving. Stedelijke vernieuwing in naoorlogse woonmilieus is er voornamelijk op gericht om meer differentiatie in de wijken aan te brengen en de openbare ruimte beter beheersbaar te maken [*Milieutypen en transformatie*, 1997].

4 Literatuur naoorlogse woonmilieus

4.1 Inleiding

Er bestaat veel literatuur over naoorlogse woonwijken en de herstructurering daarvan. Deze literatuur beschrijft echter vaak slechts één project of woonwijk, en is bovendien meestal vrij technisch van aard: er wordt uitgebreid ingegaan op het fysieke aspect van de herstructurering, zoals het soort en aantal te bouwen huizen. Sociale aspecten komen in deze literatuur vaak niet aan bod; ook wordt niet altijd ingegaan op groen in de woonomgeving.

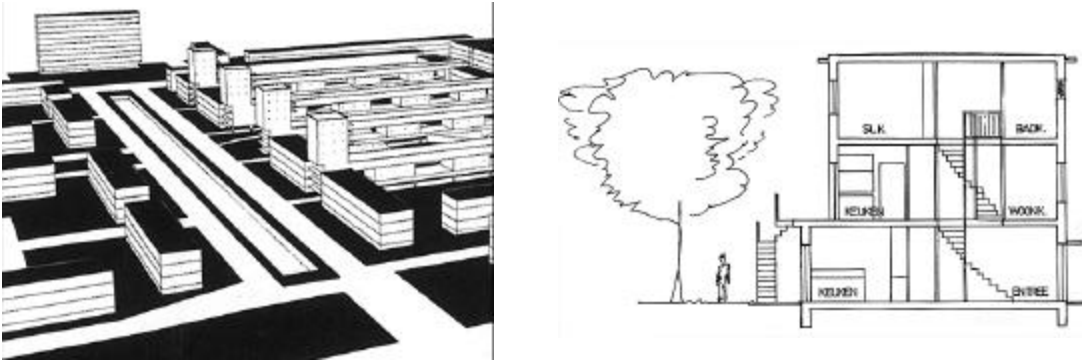
Bij de aanpak van naoorlogse wijken wordt gebruik gemaakt van strategieën die variëren van onderhoud tot stadsvernieuwing. Beiden zijn uitersten op een schaal van de intensiteit van de veranderingen. Onderhoud betreft slechts het instandhouden van de bouwtechnische kwaliteit, terwijl stadsvernieuwing een drastischer aanpak behelst: het verbeteren van de kwaliteit van de wijk in technisch, functioneel en sociaal opzicht. Voor naoorlogse wijken zijn beide strategieën vaak niet de meest geschikte. Onderhoud alleen is wegens de slechte kwaliteit van de woningen vaak niet voldoende; stadsvernieuwing daarentegen is niet altijd gewenst vanwege de hoge kosten die ermee gemoeid zijn, en het verdwijnen van een deel van de goedkope woningvoorraad. Tussenvormen, onder de noemer (stedelijk) beheer, zouden daarom volgens Van der Flier & Klijn [1989] de voorkeur moeten verdienen.

Conserverend beheer wordt bijvoorbeeld ingezet in woonwijken met sociale problemen, maar waar niet van een duidelijke bouwtechnische probleemsituatie gesproken kan worden. *Innoverend beheer* kenmerkt zich door een combinatie van groot onderhoud, woningverbetering, en/of sloop en nieuwbouw, en – op beperkte schaal - ingrepen in de stedenbouwkundige structuur die dienen om de problemen daarin op te lossen en tegelijkertijd de kwaliteiten te behouden [Van der Flier & Klijn, 1989]. Aangezien de term ‘beheer’ een bijklank heeft van passiviteit, wordt deze nogal eens vervangen door ‘management’. Onder city-management kan dan worden verstaan “...een proces gericht op het behoud en zo mogelijk versterken van bestaande ruimtelijke kwaliteiten van een stedelijke ruimte” [Voogd, 1996, p.42].

Literatuur die betrekking heeft op de herstructurering van naoorlogse wijken beschrijft vaak slechts één project, of een combinatie van projecten. Voorbeelden hiervan zijn *Stadsplan Rotterdam* [1992], De Hoog [1991], StIR [*Voorbeeldprojecten*, 2000], *Archis* [1997-3], en RPD [1993]. Hiervan zijn de eerste twee literatuurbronnen het meest concreet en technisch, terwijl er in de laatste twee dieper op achterliggende ideeën wordt ingegaan. In slechts enkele literatuurbronnen komen zowel de woonomgeving als allochtonen aan bod. Literatuur waar dat het geval is, is bijvoorbeeld *Reis naar nieuw* [1998] en *Reis naar nieuw – het zoeken naar de weg* [1999], over architectuur, stedenbouw en migranten.

4.2 Projecten

In De Hoog (red.)[1991] worden acht ontwerpen gepresenteerd voor een sloop-/nieuwbouwproject in een vroeg-naoorlogse wijk in Den Haag. De ontwerpen gaan in op het stedenbouwkundige en architectonische karakter dat het gebied zou moeten krijgen, en ook is er aandacht voor de inrichting van de openbare ruimte. De aandacht voor de bewoners van de vernieuwde buurt blijft beperkt tot het bewust ontwerpen van verschillende types woningen, zoals eengezinswoningen en ouderenhuisvesting, om een evenwichtiger bevolkingssamenstelling na te streven.

Figuur 4.1 en 4.2 Impressie van de ontwerppresentaties. Bron: De Hoog (red.) (1991), p. 10 resp. 31

Ook in *Stadsplan Rotterdam* [1992] wordt de bouw van seniorenwoningen en eengezinswoningen nagestreefd, waarvan een aanzienlijk deel in de koop- of duurere huursector zal worden gerealiseerd. Verder wordt gepleit voor het verdichten en intensiveren van de bebouwing in de omgeving van winkelcentra, maar ook voor het handhaven van het groene karakter van de wijken en het verbeteren van de verbinding van de wijk met het omringende landschap.

Figuur 4.3 en 4.4 Groen stedelijk wonen. Bron: stadsplan Rotterdam (1992), p. 30 resp. 31

Archis [1997-3] beschrijft de herstructurering van de Bijlmer, die bij uitstek een 'allochtone' aangelegenheid is. Hier was een veelgehoorde klacht dat de betreffende commissies bijna uitsluitend een 'witte bezetting' hadden, terwijl de Bijlmerbevolking van zeer diverse etnische afkomst is. Men verwachtte dat de eenzijdige samenstelling van de commissie zou leiden tot een 'wit stempel' op de plannen, implicerend dat dat niet aan de behoeftes van de allochtone bevolking zou voldoen.

Desondanks blijkt dat ontwerpers het speciale karakter van de Bijlmer niet geheel hebben genegeerd. Aanpassing aan de heterogeniteit van de wijk en zijn bewoners vindt echter op een ander vlak plaats; zo wordt er bijvoorbeeld bewust ruimte gecreëerd voor startende bedrijfjes. Bij de inrichting van de woonomgeving komt het multiculturele karakter van de wijk echter nauwelijks tot uitdrukking. De vraag is natuurlijk wel of een project van zo'n grootschalige transformatie (het stadsdeel heeft 90.000 inwoners) en met zo'n diverse bevolkingssamenstelling niet altijd weerstand en onenigheid oproept.

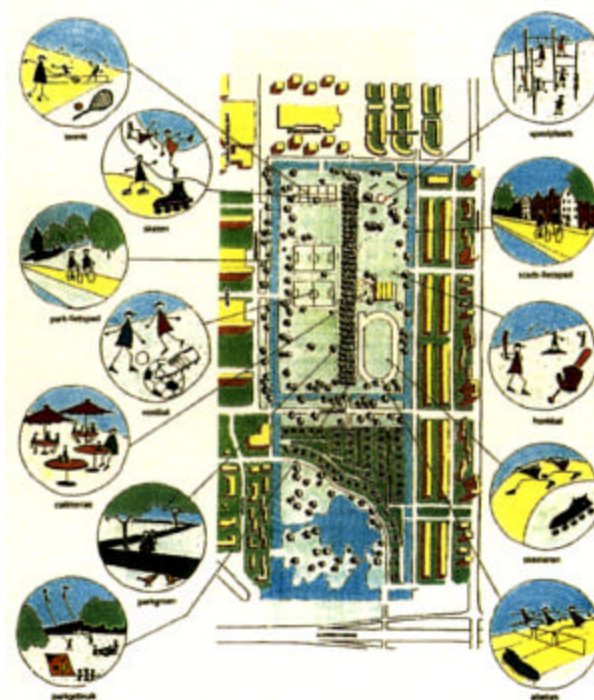
Figuur 4.5 en 4.6 Kleinschalig bedrijvigheid en nieuwe laagbouw in de Bijlmer. Bron: Archis (1997-3), p. 12 resp. 48

Een van de *Voorbeeldprojecten Vierde Nota* van de RPD [1993] is dat van de wijk Holtenbroek in Zwolle. Dit is een naoorlogse wijk met galerij- en portiekflats en eentonige laagbouw, en een groot deel van de woningen in de sociale huursector. Hier was sprake van sociale problemen, zoals burenruzies, overlast van drugsdealers en -gebruikers, en van een anonieme en onveilige openbare ruimte. Toen bleek dat de nieuwbouwplannen van de gemeente bij de bewoners in verkeerde aarde vielen, is er een uitgebreid sociaal vernieuwingsplan opgezet, dat heeft geleid tot participatie van alle bewoners, een verbeterde leefbaarheid en uiteindelijk ook tot fysieke herstructurering en nieuwbouw.

Figuur 4.7, 4.8 en 4.9 Bron: Voorbeeldprojecten Vierde Nota (1993). No. 7

Op het gebied van 'compact groen wonen' biedt het StIR [Voorbeeldprojecten, 2000] een aantal interessante voorbeelden. Een daarvan is het plan om in Wageningen een drukke verkeersweg door een jaren-zestigwoonwijk te versmallen, en daar een singel aan te leggen die de verbinding vormt tussen de stadsgracht in het centrum en het kwelwater ten noorden van de stad. De leefbaarheid van het gebied wordt hierdoor vergroot (een veiliger verkeerssituatie en natuur in de stad), evenals de ecologische kwaliteit. De kosten van het plan kunnen eventueel gecompenseerd worden door de aanleg van (gestapelde) woningbouw. In de Bijlmer gaat, naast alle herstructurering, een herinrichting van het Bijlmerpark plaatsvinden. Zes bewonersgroepen hebben ideeën geleverd voor deze herinrichting, die bestaat uit onder andere de aanleg van een sportpark, behoud van een natuurgebied, en intensieve bebouwing voor wonen, werken en voorzieningen aan de rand van het park.

Figuur 4.10 De Rooseveltweg vóór ... Bron: StR Voorbeeldprojecten (2000), p. 69

Figuur 4.11 En na? Bron: Vermeulen (1988)

Fig. 4.12 Actieve plannen voor het Bijlmerpark. Bron StR Voorbeeldprojecten (2000), p. 51

4.3 Reis naar nieuw

Reis naar nieuw [1998] is het resultaat van een onderzoek, geïnitieerd door de gemeente Den Haag, naar de woonwensen van allochtonen. De gemeente achtte dit relevant vanwege het grote aantal migranten in de bevolking; in 2015 zal ca. 50% van de Haagse bevolking van allochtone herkomst zijn (nu is dat 25%). De herstructurering in Den Haag Zuid-West, een stadsdeel met overwegend vroeg-naoorlogse woningbouw, zou vervolgens mogelijkheden bieden om de gebleken wensen tot uitvoer te brengen. In dit onderzoek stond echter de ideevorming centraal; het zou niet leiden tot concrete plannen. De woonwensen werden geïnventariseerd door middel van drie panels, bestaande uit deelnemers met resp. een Turkse, Marokkaanse en Surinaamse achtergrond. Een Nederlands panel kon wegens gebrek aan belangstelling niet worden gevormd. Bij het onderzoek waren twee architecten betrokken, een van Surinaamse en een van Iraanse komaf.

De wensen die in elk panel naar voren kwamen, werden door de architecten vertaald in woningplattegronden, woningtypes, straatbeeld en wijkopzet. Vooral de woningindeling werd aangepast. Zo wilden de Turkse en Marokkaanse panels graag een grote hal, die ook een verblijfsfunctie kan vervullen. De Surinaamse architect

ontwierp een ruime woonkamer met verhoogd plafond, en een grote keuken, zodat het huis beter toegerust zou zijn op familiebijeenkomsten en feesten.

De Jong en Weijzen, die de ontwerpen in *Reis naar nieuw* van commentaar voorzien, zijn van mening dat de woningen ook gebruikt moeten kunnen worden door anderen dan de specifieke doelgroep en niet een stempel 'allochtoon' krijgen. Het ontstaan van 'eilanden' van specifieke groepen is niet bevorderlijk voor de integratie. De door de betrokken architecten ontworpen woningen zullen, behalve voor de Turkse, Surinaamse en Marokkaanse bewoners, vermoedelijk ook aantrekkelijk zijn voor anderen, zij het dat de specifieke indeling voor hen geen culturele betekenis heeft.

Hoe de ontwerpen gebruikt zullen worden bij de herstructurering van Den Haag Zuid-West is nog niet bekend. Het aanleggen van privétuinen bijvoorbeeld, zoals in een van de ontwerpen wordt voorgesteld, staat haaks op de gedachte om het vele openbaar groen, een van de waardevolle kwaliteiten in de wijk, optimaal te benutten. Ook de overdekte hallen voor winkels kunnen eventueel een probleem gaan vormen, omdat die mogelijk aantrekkelijke hangplekken voor jongeren creëren. Tot slot zal de financiële haalbaarheid van de ontwerpen onderzocht moeten worden.

4.4 Conclusie

Er bestaat literatuur over naoorlogse woonwijken en herstructurering, maar die gaat zelden in op het groen. Literatuur over recreatie van allochtonen is er ook, maar die besteedt weer weinig aandacht aan de directe woonomgeving. Literatuur die beide aspecten combineert bestaat slechts in de vorm van projectbeschrijvingen.

5 Gesprekken

In eerste instantie was het de bedoeling om een aantal diepte-interviews te houden met mensen die beroepsmatig met herstructurering en/of allochtonen te maken hebben. Toen bleek dat de te interviewen personen zich niet met de vraagstelling konden identificeren (reacties varieerden van "daar doen wij niet aan" tot "gôh, daar hebben we nog nooit over nagedacht"), is besloten om deze diepte-interviews te vervangen door een aantal telefonische gesprekken, met als doel een inventarisatie van de aanwezige kennis en informatie.

Er bestaan geen specifieke onderzoeken over de wensen van allochtonen ten aanzien van hun woonomgeving. Onderzoek naar vrijetijdsbesteding van allochtonen is wel gedaan: Ook hier blijkt dat allochtonen voor recreatie vooral gericht zijn op de stedelijke omgeving en van recreatiegebieden buiten de stad nauwelijks gebruik maken. Verder zijn er bijvoorbeeld onderzoeken gedaan naar de woonwensen van allochtone ouderen. Bij SAMS (Stedelijke Adviescommissie Multiculturele Stad) te Rotterdam is er wel informatie over met name woonwensen van allochtonen. Er is een advies aan de gemeente Rotterdam in voorbereiding over koopwoningen en allochtonen.

In het verleden hebben allochtonen weinig deelgenomen aan de discussie rondom inrichting en vormgeving van hun woonomgeving; men was soms bezig om te 'overleven' en zich een plaats te verwerven op de arbeidsmarkt en in het onderwijs. Deze discussie werd in de jaren '70 en '80 gedomineerd door de autochtone bewoners die zich hadden georganiseerd in bewonerscommissies in het kader van stadsvernieuwingsprojecten.

Tegenwoordig worden bewoners uitgenodigd om mee te denken over de herstructureringsplannen in hun wijk. De wensen en behoeftes worden geïnventariseerd door middel van informatie- en inspraakbijeenkomsten; de betrokken bewoners kunnen er reageren op gepresenteerde plannen. In Deventer kwamen op deze bijeenkomsten onderwerpen ter sprake als: Waar moeten parkeerplaatsen komen, waar bomen, vuilcontainers en kinderspeelplaatsen. In Osdorp worden deze avonden, onder andere door onbekendheid met zeggenschap, door allochtonen mondjesmaat bezocht. Dit geldt, om andere redenen, ook voor de autochtone werkende bewoners. Het meest betrokken zijn de ouderen; doordat zij er vaak vele jaren hebben gewoond is er een binding met de buurt, en bovendien brengen zij de meeste tijd in de woning en woonomgeving door, zodat ze ook belang hebben bij inspraak. Ook bewonerscommissies vervullen een rol in het overbrengen van wensen van bewoners, maar ook hier zijn allochtonen nauwelijks vertegenwoordigd.

In het geval van sloop van woningen worden bewoners op verschillende manieren voorgelicht over wat hun te wachten staat (stadsvernieuwingsurgentie en de daarmee verbonden, ingewikkelde regelgeving), bijvoorbeeld met informatieboekjes en – bijeenkomsten. In het geval van Osdorp, waar ca. 60% van de inwoners van het herstructureringsgebied van allochtone afkomst is, bleek er behoefte te zijn aan

informatie in het Turks en Marokkaans, wat door het projectbureau werd georganiseerd. Over het algemeen blijkt het lastig om allochtonen bij de plannen te betrekken. Dit wordt op uiteenlopende wijze geprobeerd. De afwezigheid van voorzieningen als een moskee kunnen het benaderen van geschikte contactpersonen bemoeilijken.

Bij de herstructurering wordt gepoogd om een aangename woonomgeving voor alle bewoners te creëren. Een concreet voorbeeld hiervan is een duidelijker scheiding tussen openbaar en privé, zoals op binnenterreinen van woningblokken. Behoeftes van jongeren worden ook bij de plannen betrokken. Er wordt van uitgegaan dat de realisatie van de plannen aan de wensen van zowel Nederlandse als Turkse en Marokkaanse jongeren voldoet. Over cultuurspecifieke wensen van allochtonen ten aanzien van de inrichting van de woonomgeving is weinig bekend.

In Deventer is over specifieke wensen van allochtonen ten aanzien van de woonomgeving niets bekend. Wel zijn er allochtonen vertegenwoordigd in de bewonerscommissies, die gedurende het hele herstructureringsproces bij overlegbijeenkomsten aanwezig zijn, en zo hun wensen en mening kenbaar kunnen maken. De onderwerpen waarover de bewonerscommissie meedenken, variëren van groen in de wijk en openbaar vervoer tot gevels en woningplattegronden. Het blijkt dat allochtonen behoefte hebben aan een groter aantal slaapkamers dan autochtonen (vanwege de grotere huishoudens) en een grote, afgesloten keuken, waar Nederlanders een open keuken prefereren. Ook bleek er behoefte te bestaan aan huisvesting voor allochtone ouderen, en over de realisatie daarvan wordt nu serieus nagedacht.

Van sommige wijken waar momenteel een herstructureringsproces gaande is, bestaat meer dan 50% van de bevolking uit allochtonen (voornamelijk Turken). Er wordt dan ook aandacht besteed aan de voorlichting in andere talen; er worden teksten in het onder andere het Turks gedrukt en spreekuren georganiseerd waarbij een tolk aanwezig is.

Woningcorporatie Rentré Wonen is in Deventer betrokken bij de herstructurering van twee vooroorlogse wijken aan de rand van het stadscentrum. In de wijken worden ca. 225 resp. ca. 160 woningen gesloopt en ongeveer evenveel teruggebouwd. Ook worden woningen verkocht aan de huurders. De inrichting van de wijken is gebaseerd op de Wijkontwikkelingsplannen (WOP) van de gemeente Deventer. Hierin staat welke, en hoeveel voorzieningen (bijv. parkeerplaatsen, kinderspeelplaatsen etc.) er in de wijk aanwezig moeten zijn. Over verschillen in wensen tussen autochtonen en allochtonen is niets bekend. Voor alle bewoners geldt dat ze hechten aan veiligheid, ruimte en voldoende parkeerplaatsen.

Bij de realisatie van nieuwbouw in de herstructureringswijken, waar een deel van de oude bewoners zal terugkeren, wordt er flexibel met bewonerswensen omgegaan. Bij de keuze voor een bepaalde woning krijgt de toekomstige bewoner de gelegenheid om uit vier mogelijkheden zijn ideale woningplattegrond te kiezen. Er zijn zowel plattegronden met een open als met een gesloten keuken, en ook bestaat de mogelijkheid voor een woonkamer aan de voorkant. Op deze manier wordt

tegenoetgekomen aan de diverse wensen die door de bewonerscommissies werden geuit, en zowel door autochtonen als allochtonen bevolkt werden.

De corporatie is ook bezig met de voorbereiding van plannen voor een nieuwe woonwijk aan de rand van Deventer. Hier moeten 360 woningen komen; zowel huur-, goedkope koop- (tot fl. 300.000,-) en duurdere koopwoningen. Het is de bedoeling dat in deze wijk ook allochtonen gaan wonen. Uit ervaring is gebleken dat veel Turken in de gemeente best een woning willen kopen, en ook over de financiële middelen daartoe beschikken.

Wat betreft het nationale beleid, en vooral de Nota Wonen, is de vraag wat de rol is (wordt) van de woningcorporaties. Meer keuzevrijheid en meer kwaliteit is een mooi streven, maar is bijvoorbeeld het percentage eigen-woningbezit wel haalbaar? Niet alle huurders hebben hiervoor voldoende inkomen, maar ook lang niet iedereen wil graag een woning kopen. Bovendien is de gedwongen samenwerking met commerciële partijen naar verwachting niet zonder risico's.

Met dank aan:

- Dhr. Duivenvoorde, Volkshuisvesting en Monumentenzorg, gemeente Deventer
- Mw. K. Hommels, Rentré Wonen, Deventer
- Mw. M. Lunardo, SAMS (Stedelijke Adviescommissie Multiculturele Stad), Rotterdam
- Dhr. J. Pattipeilohy, Forum (Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling), Utrecht
- Mw. S. Roelofsen, Projectbureau Zuid-West Kwadrant, Amsterdam.

6 Conclusie

De centrale vragen waarop dit onderzoek een antwoord heeft proberen te geven, zijn:

- A. WAT ZIJN DE WENSEN VAN ALLOCHTONEN TEN AANZIEN VAN DE INRICHTING VAN DE WOONOMGEVING EN VAN GROEN IN DE BUURT?
- B. IN HOEVERRE KAN EEN HERSTRUCTURERINGSPROJECT TEGEMOET KOMEN AAN SPECIFIEKE LEEFWIJZEN DIE KENMERKEND ZIJN VOOR SPECIFIEKE DOELGROEPEN, ALS BIJVOORBEELD ALLOCHTONEN?
- C. WELKE KENNIS TEN AANZIEN VAN ALLOCHTONEN, GROEN EN TRANSFORMATIES VAN STEDELIJKE WOONMILIEUS ONTBREEKT/ IS GEWENST?

Naar woonwensen van allochtonen zijn diverse onderzoeken uitgevoerd, die veelal resulteerden in het ontwerpen van woningplattegronden. Van uitwisseling van kennis is echter nauwelijks sprake, het beperkt zich vaak tot lokaal en projectniveau. Over parken en recreatiegebieden is die informatie er weer wél. Allochtonen zijn voor hun vrijetijdsbesteding, meer dan Nederlanders, georiënteerd op stedelijke voorzieningen; openluchtrecreatie vindt veel in parken plaats en weinig in recreatiegebieden buiten de stad. Wat dat betekent voor de wensen ten aanzien van de woonomgeving en het groen is niet bekend. Door dit gebrek aan kennis en informatie kan de eerste vraag eigenlijk niet goed beantwoord worden.

Uit de gesprekken is gebleken dat er bij herstructurering soms wel, soms geen aandacht wordt besteed aan specifieke doelgroepen. Dat blijkt ook wel uit de reacties, die varieerden van "daar doen wij niet aan" tot "gôh, daar hebben we nog nooit over nagedacht". Uit de kleine steekproef kon niet worden opgemaakt of het al dan niet deelnemen van allochtonen in bewonerscommissies invloed heeft op de mate waarin er rekening wordt gehouden met wensen van allochtonen.

Voor zover er bij een project sprake was van specifieke inbreng van allochtonen, had dat voornamelijk betrekking op de woningplattegrond; het moet vermeld worden, dat allochtonen en autochtonen soms ook dezelfde wensen en belangen hadden. Een veilige leefomgeving en voldoende parkeerplaatsen zijn bijvoorbeeld wensen die niet gebonden zijn aan specifieke bevolkingsgroepen. Werd er geen specifieke aandacht aan de wensen van allochtonen geschonken, dan gebeurde dat min of meer bewust, vanuit de gedachte dat "iedereen immers gelijk is".

De vraag hoe een herstructureringsproject tegemoet kan komen aan specifieke leefwijzen van in dit geval allochtonen is hierbij dus slechts gedeeltelijk beantwoord. Op lokaal niveau beschikt men over informatie over de gewenste inrichting van woningen. Over de woonomgeving daarentegen is weinig bekend.

Welke kennis ten aanzien van allochtonen, groen en transformaties van stedelijke woonmilieus ontbreekt, is uit bovenstaande duidelijk geworden. Welke kennis

gewenst is, hangt af van het standpunt dat men kiest; dit kan wellicht verduidelijkt worden aan de hand van onderstaande stellingen over architectuur, stedenbouw en migranten uit *Reis naar nieuw – het zoeken naar de weg* [1999, p.48].

Stelling 1:

"De verschillende groepen hebben op termijn geen behoefte aan etnische gebouwen; voor architectuur met toekomstwaarde is rekening houden met ideaalbeelden van allochtonen dus onnodig."

Stelling 2:

"De bereidheid van een architect zich op de eigen herkomst aan te laten spreken kan een positieve bijdrage leveren aan de multiculturele samenleving: het op een vakbekwame wijze gebruiken van elementen daaruit kan leiden tot een gevarieerder beeld in de gebouwde omgeving."

Stelling 3:

"Uitgangspunt bij bouwen moet zijn dat het resultaat bruikbaar is voor verschillende gebruikers, en herkenningspunten biedt in de beleving voor verschillende groepen."

De eerste stelling gaat ervan uit, dat allochtonen binnen afzienbare tijd geassimileerd zullen zijn, volledig zullen zijn opgegaan in de Nederlandse samenleving. Dan hebben allochtonen dezelfde wensen, behoeftes en verlangens, en is specifiek beleid en onderzoek overbodig. Behalve overbodig is zulk beleid ook ongewenst, omdat daarmee de verschillen tussen allochtonen en autochtonen worden benadrukt.

Aanhangers van stelling 2 zijn van mening, dat het een goede zaak is om bewust allochtone architecten in te schakelen; zij kunnen hun achtergrond gebruiken om Nederland een gevarieerder aanzicht te geven en daarmee een bijdrage leveren aan de totstandkoming van een multiculturele samenleving. Het gevaar schuilt hierin, dat door het isoleren van cultuurelementen een 'Eftelingachtige' architectuur kan ontstaan.

Bij stelling 3 is het uitgangspunt *diversiteit*. De veronderstelling is dat allochtonen niet geheel zullen 'vernederlandsen', en door hun specifieke (hoewel veranderende) leefwijze specifieke wensen en behoeftes hebben en houden. Net als overigens vele andere groepen in de samenleving, zoals ouderen, tweeverdieners, kinderen, studenten en alleenstaanden. Specifiek onderzoek is dan gewenst, zodat ook allochtonen, als een van de vele (elkaar deels overlappende) culturen, zich kunnen herkennen in de gebouwde omgeving en in het groen.

Literatuur

- Aelbers, O., Smeets, J. & H. van der Ven [1991], *Op hun plaats? – alloctonen en moeilijk verhuurbare woningcomplexen*. Den Haag: Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Archis – *De nieuwe Bijlmermeer* [1997-3]. Rotterdam: Nai.
- Boer, T.A. de & P.A.M. Visschedijk [1994], *Gebruik en waardering van binnen- en buitenstedelijk groen*. Wageningen: IBN-DLO.
- College van B & W van de gemeente Rotterdam [1992], *Stadsplan Rotterdam – een visie op de ruimtelijke ontwikkeling van Rotterdam tot 2005*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Dieleman, F.M. & J.T.M. Poulus [1992], *Woonwensen – een programmeerstudie*. Delft: TNO.
- Flier, K. van der & E.H. Klijn [1989], *Naar een aanpak van naoorlogse wijken*. Delft: Publikatieburo Bouwkunde.
- Franke, J & J. Singelenberg [1984], *Woonwensen etnische minderheden – Samenvatting*. Den Haag: Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Hamelink, M. [1997], *De vrijetijdsbesteding en integratie van Turkse gezinnen in Enschede*. Wageningen: Landbouwuniversiteit.
- Heins, S. & F. van Dam [2000], *Ruraal Wonen: Een idyllisch bestaan?*. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Hoog, M. de (red.) [1991], *Strategische vernieuwing in Moerwijk – acht ontwerpen voor een naoorlogse wijk*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Hoorn, F.J.J.H. van [1987], *Onder anderen – effecten van de vestiging van Mediterraneanen in naoorlogse woonwijken*. Utrecht: Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht
- Huitzing, A. [1986], *Open deur – Huisvesting van etnische groepen in Nederland*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Jókövi, E.M. [2000], *Recreatie van Turken, Marokkanen en Surinamers in Rotterdam en Amsterdam – Een verkenning van het vrijetijdsgedrag en van de effecten van de etnische cultuur op de vrijetijdsbesteding*. Wageningen: Alterra.
- Jókövi, E.M. & M.B. Schöne [1998], *Wensen voor recreatie – Inventarisatie van recreatieve wensen en gedrag in Nederland met behulp van recreatiebeelden*. Wageningen: DLO-Staring Centrum.
- Kempen, B.G.A (red.) [1994], *Wonen na 2000 – wensen & mogelijkheden*. Almere: Nationale Woningraad.
- Kempen, R. van [1992], *In de klem op de woningmarkt? – huishoudens met een laag inkomen in vroeg-naoorlogse en vroeg-20ste-eeuwse wijken in Amsterdam en Rotterdam*. Utrecht: Bureau Stedelijke Netwerken, Universiteit Utrecht.
- Kuijer, F.G. de, Palenéwen, G. & J.W. van de Wardt (red.) [1993], *Woonmilieu-differentiatie en alloctonen*. Den Haag: Rijksplanologische Dienst, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Leeuwen, M.G.A. van & B.A. Elbersen [1999], *De vraag naar groen wonen*. Wageningen: IBN-DLO, SC-DLO en LEI-DLO.
- Mik, G. [1987], *Segregatie in het grootstedelijk milieu – theorie en Rotterdamse werkelijkheid*. Rotterdam: Economisch-Geografisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam.

- Nederland 2030 – Tussenbalans [1997]*, Den Haag: Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Nota (Mensen, Wensen,) Wonen [2000]*, Den Haag: Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Nimwegen, N. van & G. Beets [1997], *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 1997*. Den Haag:NIDI.
- Priemus, H. & A.C.W. van der Heijden [1996], *Ruimtelijke segregatie en volkshuisvesting – invloed van de volkshuisvesting op het voorkomen en voorkomen van inkomenswijken*. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- RaVo(Raad voor de Volkshuisvesting) [1991], *De huisvesting van migranten*. Advies nummer 199 Reis naar nieuw [1998], Den Haag: Bestuursdienst, Gemeente Den Haag .
- Reis naar nieuw – het zoeken naar de weg [1999], Den Haag: Bestuursdienst, Gemeente Den Haag (samen uitgegeven als raadsmededeling nr. 122).
- RIGO [1995], *Naoorlogse wijken in beeld*. Amsterdam: RIGO Research en Advies.
- Roosen, J. [1991], *Woonmilieus in nieuw perspectief*. Den Haag: Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Stadsvernieuwing en etnische minderheden vier jaar later [1989]*, Den Haag: Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Starmans, I.H.J. & R.P. Hortulanus [1991], *Woonstijlen in Bouwlust, Den Haag Zuid-West – een aanvullend criterium voor woonruimteverdeling*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht.
- StIR (Stimulering Intensief Ruimtegebruik) [2000], *Méér doen met dezelfde ruimte – 28 voorbeelden van intensief ruimtegebruik*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- TauwMabeg Civiel en Bouw, Utrecht & Bureau Urhahn Urban Design, Amsterdam [1997], *Woonverkenningen – Milieutypen en transformatie. De dagelijkse leefomgeving MMXXX*. Den Haag: Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Vijgen, J. & L. de Klerk [1986], *Woongeschiedenissen van migranten*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Varor (Voorlopige Adviesraad voor de Openluchtrecreatie) [1993], *Op weg naar kleurrijke recreatie*. Amersfoort: Voorlopige Adviesraad voor de Openluchtrecreatie.
- Voogd [1996], *Facetten van de planologie*. Alpen aan de Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- Voorbeeldplannen Vierde Nota [1993]*, Den Haag: Rijksplanologische Dienst, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Vries, S. de & A.H. de Bruin [1993], *Openluchtrecreanten gedifferentieerd naar restrictiepatroon*. Wageningen: DLO-Staring Centrum.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid [1989], *Allochtonenbeleid*. Den Haag: SDU.
- Woonverkenningen MMXXX - Wonen in 2030 [1997]*, Den Haag: Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.